

ПРИМІТКИ

КНИЖНА СЛОВЕСНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ ДОБИ

Розділ присвячений одному з авторитетніших дослідників давньої української літератури Івану Франку. Праці його в цій галузі літературознавства частково передруковані в томах другої серії 50-томного зібрання творів. Див.: *Микитась В. Л.* Іван Франко як дослідник давньої української літератури. К., 1988.

Треба зазначити, що В. Л. Микитась у згаданій праці приписав Франкові ідеологічну конфронтацію з Грушевським, чого, як це довела З. Франко у своїй змістовній рецензії, насправді не було; навпаки, він високо оцінював праці свого молодшого сучасника (Рад. літературознавство. 1989. № 6. С. 73). Що ж до Грушевського, то його ставлення до Франка висвітлює вже присвята йому цього розділу. Історик, очевидно, зазначає вплив Франкових ідей на викладену тут концепцію культурно-історичної своєрідності та національної приналежності письменства Київської доби.

Наша письменна традиція

Думка Грушевського про необхідність розрізняти в давньоруській літературі власне літературу та тільки писемність полемічно скерована проти традиції російських дослідників ХІХ ст. (зокрема культурно-історичної школи М. С. Тихонравова), які справді вважали за краще розглядати літературу давньої Русі як синкретичну, а в дослідженнях своїх часто ігнорували саме естетичну її своєрідність. Грушевський не лише наполягає на вивченні естетичної природи цієї літератури, а й демонструє в коментованій праці зразки такого аналізу її пам'яток.

Російська наука повернулася до естетичного вивчення давньої літератури лише в другій половині 40-х років ХХ ст. Див. зокрема: *Орлов А. С.* Мысли о положении работ по литературе русского средневековья // Изв. Отд-ния лит. и яз. АН СССР. М., 1947. Т. 6. № 2. С. 89—93; *Андрианова-Перетц В. П.* Очерки поэтического стиля Древней Руси. М.; Л., 1947; *Еремин И. П.* О художественной специфике древнерусской литературы // *Еремин И. П.* Литература Древней Руси: Этюды и характеристики. М.; Л., 1966. С. 245—254; *Лихачев Д. С.* Поэтика древнерусской литературы. Л., 1967; *Кусков В. В.* Представления о прекрасном в древнерусской литературе // Проблемы теории и истории литературы. М., 1971. С. 58—66. Про методикку естетичного аналізу див. також: *Росовецький С. К.* Про естетичне дослідження пам'яток давніх східнослов'янських літератур // Рад. літературознавство. К., 1978. С. 15—26.

У тексті розділу згадуються давньоруські князі Ярослав-Георгій Мудрий (бл. 977—1054), великий князь київський з 1019 р., та Мсти-

слав-Федір-Гаральд Володимирович Великий (бл. 1076—1136), а також володимиро-суздальські великі князі Андрій-Китай Боголюбський (бл. 1112—1174) та Всеволод-Димитрій Велике Гніздо (бл. 1154—1242), великий князь литовський Вітовт (Вітаутас, 1350—1430), син Кейстутіса, та польський король Казимир III Великий (1310—1370). Про Володимира Мономаха див. нижче.

Згаданий Грушевським «м. Євгеній» — це Євгеній (Євфимій) Олексійович Болховітінов (1767—1837), митрополит Київський та Галицький в 1822—1837 рр. Про наведений в «Історії...» випадок розповів в особистому листуванні. Джерела не підтверджують здогадки Грушевського про упереджене ставлення російських монахів XIX ст. саме до південноруської (української) давньої книжності. Невігластво їхне поширювалося на всю давню писемність. Що ж до давньої української писемності, то вона свідомо винищувалася в Речі Посполитій, де вогнища з православних рукописів палали і в XVI—XVII, і навіть в XIX ст. Фактичний матеріал зібраний у кн.: *Слуховський М. И.* Из истории книжной культуры в России. М., 1964. С. 61—63; 170—190.

В своїх міркуваннях про вивчення давньоруської писемності в Україні Грушевський називає цілу низку філологів та істориків. Це М. О. Максимович (1804—1873), М. І. Костомаров (1817—1885), В. Б. Антонович (1834—1908), О. О. Потебня (1835—1891), П. Г. Житецький (1837—1911), М. П. Дашкевич (1852—1908). Згадані також співробітники і автори журналу «Киевская старина» (1882—1906), зокрема Ф. Г. Лебединцев (1828—1889), О. О. Андрієвський (1845—1902) та М. О. Андрієвський (1842—1887). Дружні стосунки М. О. Максимовича з російським істориком М. П. Погодіним не заважали їм вести друковану полеміку.

Стан вивчення літератури Київської Русі українськими дослідниками й тепер не відповідає вимогам логіки дослідження історії української культури. Треба констатувати, що призвели до такого стану практично ті самі чинники, які описав Грушевський. Це, зокрема, та ж сама нестача наукових сил, та ж сама неперестигність «давньої» тематики для наукової молоді, ті ж самі політичні переслідування, що зачіпали й медієвістів.

Початки писемності на Україні та її релігійного характеру

На початку розділу згадується київський князь Святослав-Миколай Ярославич (1027—1076). Про переписаний (або складений) для нього так званий «Ізборник 1076 р.» див. нижче. Далі процитовано «запитання Кирика» — твір диякона та domestика Антонієвого монастиря в Новгороді «Въпрошание Кюриково, неже въпроша и епископа Нифонта новгородскаго и инех». Див.: *Симонов Р. А.* Кирик Новгородец. Учений XII века. М., 1980. У цьому запитанні мова йде, як можна здогадатися, про прикру звичку новгородців кидати під ноги прочитаного листа на бересті.

Розглядаючи питання про виникнення слов'янської писемності, автор оперує даними давньоболгарського трактату «О писменнехъ чрьнорица Храбра» (кінець IX — початок X ст.) та так званого «панноньського» Життя Кирила-Філософа. Останні сучасні дослідження цього питання: *Истрин В. А.* 1100 лет славянской азбуки. 2-е изд., перераб. и доп. М., 1988; *Жуковська Л. П.* Гіпотези й факти про давньоруську

писемність до XII ст.// Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст. К., 1981. С. 9—35.

Хоча в цілому питання лишається нез'ясованим, є тут вже й певні зрушення. Так, знайдені зразки давньослов'янського піктографічного письма («черт і резов»), що піддалися розшифровці: *Рыбаков Б. А.* Календарь IV века из земли полян // Сов. археология. 1962. № 4. С. 66—89; *Его же.* Язычество Древней Руси. М., 1988. С. 164—194. Що ж до спроб передати слов'янську мову грецьким письмом «без устроєння», то й вони тепер документовані реальною пам'яткою: це відкрита С. О. Висоцьким так звана «софійська абетка». Див.: *Висоцький С. О.* Азбука з Софійського собору в Києві та деякі питання походження кирилиці // Мовознавство. 1976. № 4. С. 74—83.

В письменах, що їх Кирило-Константин Філософ, згідно з повідомленням його Життя, знайшов у Корсуні, бачили скандинавські руни, самаритянські чи навіть сирійські літери. Більш серйозна гіпотеза, за якою це було протоглаголичне письмо (П. Черних). Нині найбільш вірогідною вважають думку про те, що це було письмо протокириличне. Див. огляд історії вивчення цього питання: *Истрин В. А.* 1100 лет славянской азбуки. С. 110—114. Про Життя Кирила Філософа див.: Сказання о начале славянской письменности / Вступ. ст., пер. и коммент. Б. Н. Флори. М., 1981.

У подальшому викладі є посилання на праці: *Ламанский В. И.* Житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. Пг., 1915; *Голубинский Е. Е.* История русской церкви. М., 1901. Т. 1. Згадуються тут візантійський патріарх Фотій (між 810 і 827 — між 891 і 897) та імператори Василь Македонянин (867—886), Василь II Болгаробійця (958—1025) і Костянтин Багрянородний (905—959), болгарський цар Сімеон (893—927).

Думку Грушевського про київське походження Остромирова евангелія поділяють такі авторитетні сучасні дослідники, як М. М. Розов та Л. П. Жуковська. Див.: *Розов Н. Н.* Искусство книги Древней Руси и библиогеография: По новгородско-псковским материалам // Древнерусское искусство: Рукописная книга. М., 1972. С. 25; *Жуковська Л. П.* Гіпотези і факти про давньоруську писемність...— С. 15. Із свого боку, В. Г. Пуцко дотримуюється погляду, згідно з яким «меншу частину книги (23 арк.) вигоговлено безпосередньо в Києві, а решту обсягу може і в Новгороді...» (*Пуцко В. Г.* Книжкова продукція київських та південно-західних скрипторіїв XI—XIII ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. К., 1988. С. 12). В той же час О. О. Алексєєв і О. П. Лихачова вважають Остромирове евангеліє написаним у Новгороді (*Алексєєв А. А., Лихачева О. П.* Библия // Словарь XI—XIV вв. С. 71).

Тмуроканський камінь був знайдений наприкінці XVIII ст. на Тамані, тепер зберігається в Ермітажі (Санкт-Петербург). Час од часу виникає полеміка щодо його автентичності. Див.: *Монгайт А.* Надпис на камне // Наука и жизнь. 1967. № 5. С. 62—68; № 7. С. 68—72; № 8. С. 62—66.

Розкопки під керівництвом Д. В. Мілеєва, про які Грушевський згадає в примітці, велися з 1908 до 1914 р. У зв'язку з раптовою смертю керівника польова документація була загублена, надруковані лише короткі інформації в «Отчетах Археологической комиссии» (СПб.) за 1908, 1911, 1912—1915 рр. Депаспортизовані знахідки з поховань, що були розкопані Д. В. Мілеєвим на території Десятинної церкви, частково досліджені у кн.: *Каргер М. К.* Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. М.; Л., 1958. Т. 1. С. 163—164; 172—176; 201—206.

Класовий характер старої церковності і книжності

Розділ цей як змістом своїм, так і формою (згадуються «верстви капіталістів» Київської доби) засвідчує вплив на автора ідей марксизму. В той же час Грушевський полемізує з вульгарно-соціологічними поглядами на суспільство та культуру В. О. Келтуяли.

З'ясовуючи соціальне походження перших київських «подвижників християнства», автор згадує невідомого за ім'ям варяга-християнина, сина якого кияни хотіли принести в офіру богам і який після відмови видати їм сина був разом з ним забитий («Повість временних літ», під 983 р.), та перших печерських «пострижеників» — любечанина Антонія, Феодосія, сина боярина з Курська, та Ісякія Затворника, що був «кугець, родомъ Торопчанинь» (там же, під 1074 р.).

Далі згадується морально-канонічний твір «Іоанна митрополита Руського, нареченнаго пророком Христа, написаншого правило церковное от святых книг вкратце Іакову черноризцѹ», що приписується Іоанну, митрополиту Київському в 1077—1089 рр. Чорноризець Іаков, який ставив йому запитання, вірогідно не ідентифікований.

Згадане далі *богомилство* — могутній еретичний рух, що охопив в X—XIV ст. Болгарію, Сербію й частину грецького населення Візантії. Богомили розробили своєрідну космогонічну і богословську дуалістичну систему, боролися проти догматів боговтілення і тринності Божества, обрядів та ієрархії православної церкви. Див.: *Ангелов Д.* Богомилство в Болгарии. М., 1954; *Соловьев А.* Сведчества православных извора о богомилствѣ на Балканѣ // *Годишньак 'Историског друштва Босне и Херсеговине.* Сарајево, 1953. Т. 5. С. 1—103.

Треба відзначити, що, на відміну від Грушевського, М. К. Нікольський вважав, що засновники Києво-Печерського монастиря були під впливом деяких компонентів учення богомилів, а саме: проповіді «послушання і покоренія», заперечення шлюбу та захисту релігійного значення скопечтва: *Никольский Н. К.* О древнерусском христіанствѣ // *Рус. мысль.* 1913. № 6. С. 13—20.

Прийнявши явища ідеологічної діяльності церкви XI ст., розглянути Грушевським наприкінці розділу, до певної системи, І. У. Будовніч реконструював досить струнку теорію «суспільного приминення», що її нібито пропагувала давньоруська церква і такі найвідоміші представники феодалів, як Володимир Маномас (*Будовніч И. У.* Обществено-политическая мысль древней Руси: XI—XIV вв. М., 1960. С. 103—148). Назвемо також інші праці про відбиття в літературі Київської доби класових відносин: *Лихачев Д. С.* Некоторые вопросы идеологии феодалов в литературе XI—XIII веков // *ТОДРЛ.* 1954. Т. 10. С. 76—91; *Лирье Я. С.* К изучению классового характера древнерусской литературы // *ТОДРЛ.* 1964. Т. 20. С. 100—110; 118—119. На праці Грушевського ці дослідники не посиляються. В останній з названих статей знаходимо розгорнуту критику поглядів на цю проблему, з одного боку, В. О. Келтуяли, а з другого — Д. Чижевського.

Освіта і школа, їх рівень

Розгляд цього питання Грушевський починає з різкої оцінки повідомлень про освіту в Київській Русі, наведених в «Истории Российской» В. М. Татищева, як «фальсифікату XVIII ст.» Сучасна історіографія не прийшла до єдиної думки про вірогідність тих відомостей «Истории Российской», які не знаходять аналогій в давніх літописах, що збереглися. Якщо одні дослідники, наприклад С. Л. Пештич (*Пещ-*

тич С. Л. Русская историография XVIII в. Л., 1961. Ч. 1), бачать в В. М. Татищеві письменника, який не гребував вигадкою, то інші, наприклад Б. О. Рыбаков (*Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве»*. М., 1972. С. 267—277, 362, 382 та ін.),— історика, який, переповідаючи тексти на свій лад, залишав їхній зміст незайманим.

Далі згадуються давньоруські письменники *Кирило Туровський* та *Клим Смолятич*, про творчість яких автор докладно розповів нижче, а також *Анна Комніна* (1083— бл. 1148) — візантійський історик, що після смерті чоловіка Нікіфора Врєннія закінчила його твір про свого батька імператора Олексія I Комніна «Олексіада».

Базуючись головним чином на тих же джерелах, що й Грушевський, Є. Е. Гранстрем доводить, що Клим Смолятич «був знайомий з візантійською освітою» і, можливо, «вчився в Константинополі» (*Гранстрем Е. Э. Почему Климент Смолятича называли философом // ТОДРЛ. 1970. Т. 25. С. 27*). Бажання захистити свій пріоритет щодо цього висновку (там же, примітка 32) свідчить, що з працею Грушевського дослідниця не була знайома.

Важливе методологічне значення мають перестороги автора від надто «буйних і оптимістичних фантазій» у галузі реконструкцій вищої школи Київської доби. Див. такі фантазії у праці: *Бабишин С. Д. Школа та освіта Даньої Русі: XI—перша половина XIII ст. К., 1973. С. 45—77*. На Грушевського С. Д. Бабишин, звичайно, не посилається.

У подальшому викладі мова йде про великого князя київського Всеволода-Андрія Ярославича (1030—1093), батька Володимира Мономаха. О. І. Мусін-Пушкін писав про нього в книжці «Духовная великого князя Владимира Всеволодовича Мономаха детям своим, называемая в летописи «Поучение» (СПб., 1793). Цитується також праця: *Сухомлинов М. И. О трудах по истории русской литературы // ЖМНП. 1871. Ч. 156. С. 125—180*.

Поставлене наприкінці розділу питання про стосунок київської літературної мови «до місцевого діалекту» не вирішене і в наш час. Велика за обсягом монографія Ф. П. Філіна «Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк» (Л., 1972) є лише дещо впорядкованим оглядом літератури з даної проблеми. Про науковий та етичний рівень розуміння цих питань деякими сучасними російськими вченими свідчить публікація рукопису О. І. Соболевського, створеного ним у 1889 р.: *Соболевский А. И. История русского литературного языка* (Изд. подгот. А. А. Алексеев. Л., 1980. Автор коментаря із співчуттям наводить шовіністичне твердження О. І. Соболевського про те, що «современная Россия, кроме общерусского литературного языка, имеет еще областной язык — малорусский, который в пределах нашего государства не имеет значения и представляется незначительным количеством литературных произведений...» (с. 161). Сам коментатор вживає слова «малорусский», «малоросс» (с. 163, 180).

Міркування ж О. І. Соболевського про мову Київської Русі зводяться до того, що «поруч із церковнослов'янською мовою давня Русь користувалася й народною живою мовою руською», але «в літературному житку колись було декілька церковнослов'янських і декілька руських (у О. І. Соболевського — і тут і вище «русских») мов: дві новгородських, дві київських, дві західноруських і т. п.» (с. 22). Якщо існували місцеві ізводи старослов'янської мови, то «чиста руська мо-

ва ділової писемності була цілком тотожна місцевим говіркам. Таким чином, діловий документ, який був написаний у Києві, був написаний київською говіркою» (с. 39). Такої ж думки й автори академічної історичної граматики давньоруської мови: *Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка*. М., 1965. С. 29.

Відзначимо також висновок М. С. Трубецького, зроблений на матеріалі історичної фонології: «Те, що складає звукову своєрідність української мови, виникло в першій половині «періоду 1164—1282 рр.», тобто перед розкладом загальноруської мовної єдності: «праукраїнська» існувала, таким чином, не після, але перед розкладом загальноруської мовної єдності» (*Трубецкой И. С. О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства* / Пер. с нем. А. Ю. Русакова // *Трубецкой И. С. Избр. труды по филологии* / Сост. В. А. Виноградова, В. П. Нерознака. М., 1987. С. 166. Як зазначає перекладач, словом «украинский» він передає «klein — russen» оригіналу.— С. 144).

Круг старої писемності

Розгляд «письменського запасу» Київської Русі історик починає з «Руської Правди» (новітнє видання: *Памятники права Киевского государства: X—XII в.* / Сост. А. А. Зимин. М., 1952) та грамот, що були включені до літописів. З цих грамот зібрані та досліджені поки що лише ті, що збереглися в складі Київського літопису: *Франчук В. Ю. Киевская летопись*. К., 1986. С. 109—122, 158—181. Видання «грамот XIV в.»: *Розов В. Украинські грамоти XIV—XV вв.* К., 1928.

Розгорнута далі програма історико-функціонального (користуючись терміном М. Б. Храпченка) вивчення богослужбової писемності Київської Русі лишається науково актуальною й тепер.

В огляді четіих біблійних книг Грушевський називає *Галицьке четвероєвангеліє* (ДІМ, Синодальне збір., № 404) — найстарше датоване. В запису 1576 р. (арк. 228) львівський єпископ Гедеон Балабан зазначив, що ця книга зберігається в крилосі «при церкві столечної», де положена «от літ давних» (*Горский А., Невоструев К. Описание славянских рукописей московской Синодальной библиотеки*. М., 1855. С. 211—212). Далі йдеться про так звану Геннадіївську біблію — кодекс, складений з ініціативи та коштом новгородського архієпископа Геннадія в 1499 р.; зразком для її складачів була латинська Вульгата. Славновісна Острозька біблія була надрукована Іваном Федоровим в Острозі в 1581 р. за текстом, що підготували вчені Острозького гуртка на чолі з Герасимом Смотрицьким. Див.: *Ісаевич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. 2-е вид., перероб. і доп. Львів, 1983. С. 92—106.

Сучасні кваліфіковані огляди літератури про рецепцію творів Івана Златоуста в Давній Русі див.: *Крутова М. С., Невзорова Н. Н.* Златая цепь // *Словарь XI—XIV...* С. 184—187; *Фомина М. С.* Златоструй // Там же. С. 187, 190.

Сучасні видання «збірників Святослава» 1073 та 1076 р.: *Изборник Святослава 1073*. М., 1983 (факсимільне видання); *Изборник 1076* / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. М., 1965. Довідкову літературу див.: *Словарь XI—XIV...* С. 194—198.

Новітнє видання збірника «Пчола» (з паралельним російським текстом): *Пчела* / Подгот. текста, пер. и коммент. В. В. Колесова // ПЛДР. XIII век. М., 1931. С. 486—519; 614—616. Український переклад, зроблений 1599 р. в Дерманському монастирі, зберігся в кількох списках